

XALQ MAQOLLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Nuriddinova Gulnoza Mo'minjon qizi

Bux DPI I bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodining paremik janri bo'lgan maqol haqida ilmiy-nazariy fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Matal, maqol, aforizm, naql, xalq so'zi, bayon qilmoq, hikoya qilmoq, rivoyat qilmoq, roviylar, so'z-nutq va hokazo.

Maqol arabcha «qavolla» so'zidan olingan va «aytmoq, so'zlamok» ma'nolarini anglatadi. Xalq orasida «qavlida sobit» yoki «qavlida tutruqsiz» iboralari bor: birinchisida «so'zida qat'iyatli, bir so'zli» ma'nolari anglashilsa, ikkinchisida «so'zida turmaydigan, o'z so'zi ustidan chiqa olmaydigan, so'zi bilan ishi bir bo'lmagan» ma'nolari ifodalangan. Binobarin, «maqol» so'zi o'zbek tilida ikki mahnoda, avvalo, o'z lug'aviy mahnosida «so'z, nutq»ni anglatga, ikkinchidan, istilohiy ma'noda folklorda keng tarqalgan janrni ifoda etadi.

Maqol, masal va naql janrlarining yuzaga kelishiga tahsir ko'rsatgan, masal va naqlning xulosasi, qissadan chiqarilgan hissasiga aylanganligi tufayli ba'zan masal va ba'zan naql istilohlari bilan ayqashib ketgan. Aslida esa «masal» so'zi ham arabcha bo'lib, «o'xshamoq» ma'nosini anglatga-da, o'zbek tilida maqol va biror maqsadni izohlashga qaratilgan majoziy hikoya singari ikki ma'noda qo'llanadi. Biroq XX asrga kelib uni maqol ma'nosida istifoda etish cheklana borildi. Faqat tojik folklorshunosligida maqolni masal istilohi bilan atash qaror topdi. «Naql» so'zi ham maqol ma'nosida qo'llansa-da, arabcha so'z bo'lib, «ko'chirmoq» ma'nosini anglatadi. O'zbek tilida esa «bayon qilmoq, hikoya qilmoq, rivoyat qilmoq» singari ikkinchi bir ma'noga ega va xalq og'zaki nasrining mustaqil aforistik janrni ifodalovchi ilmiy istiloh sifatida qo'llanadi. «Yaxshi naql-tomiri aql» maqolida «naql»-maqol ma'nosidadir.

Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafaviy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi. Har bir xalq maqolda o'sha xalqning qalbi, milliy sajiyasiga xos qarashlari ifodalansa-da, ulardagi g'oya umumxalqqa tegishlidir. Shu xususiyatlariga ko'ra, maqollar ham milliy, ham umuminsoniy mohiyat kasb etganlar. Maqollar insonlarning turli sohalaridagi faoliyatlari jarayonida uzoq muddatli sinovlardan o'tgan turmush tajribalarining hosilasi-barqaror va o'zgarmas, to'g'ri va haqqoniy xulosasi tarzida yuzaga kelgan.

Maqollar ham she'riy, ham nasriy shakllarda bo'lib, na lirik, na epik turga mansub. Shu sababli ular ham, topishmoqlar, irimlar va obrazli iboralar kabi paremik turga kiritilib,

yozi b olinishi va to`planib kitobat qilinishi paremiografiyaga daxldor bo`lsa, paydo bo`lishi, taraqqiyot tamoyillari va qonuniyatlari, badiiyati paremiologiyada o`rganiladi. Maqollar shaklan ixcham bo`lsalar-da, badiiyatiga ko`ra yuksak obrazlilikka egadirlar. Ularda fikr sodda, tabiiy, ravon, silliq va tushunarli bo`lib, ta`sirchan ifodalanishi ehtiyoji turli narsalar, hayvonlar, o`simliklar va hodisalar obrazlaridan g`oyaviy-badiiy niyatni ifodalashda foydalanishni taqozo etgan. Natijada timsoliy obrazlar vositasida hayotdagi ijobiy yo salbiy voqealarga, insoniy munosabatlarga axloqiy baho berilib, hukmlar chiqarilgan. Maqollar tuzilishiga ko`ra, bir va bir necha sintaktik butunliklar asosida tashkil topgandir. Bir sintaktik butunlikdan iborat maqollar, odatda bir qismli maqollar sanalib, ko`pincha darak gap yo`sinida bo`ladi: «Ayol tilini ayol biladi, «Arg`imchiga qil-quvvat», «Vatanni sotgan er bo`lmas», «Gavhar yerda yotmas», «Yomon it egasini qopar», «Ishni ishchandan o`rgan» kabi. Ko`p sintaktik butunlikdan iborat maqollar esa ko`p qismli yoki murakkab maqollar deb yuritiladi. Bunday maqollar bir-biriga o`xshash yoki zid fikrlar bayonidan iborat bo`ladi. Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan; bir qismi tasviriy mohiyatga ega bo`lsa, ikkinchi qismi xulosadan iboratdir: «Aytmas yerda tilingni tiy, mehmonga borsang nafsingni tiy», «Bulbulning sayrashi guldir, mehr xazinasi tildir», «Bug`doy noning bo`lmasin, bug`doy so`zing bo`lsin», «Yolqitsa ham-yog` yaxshi, yondirsa ham-yoz yaxshi», «Ishonish bilan kasal bo`lsang –umid qilsang, tuzalasan» kabi yuzlab maqollarda ikkinchi qism zarbli va asosiy o`gitni ifodalaydi.

Maqollar jonli so`zlashuv tilida yaratilgan va shu taxlitda so`zlanadi. Aksariyati to`g`ri ma`nolarda qo`llansa, ma`lum qismi ko`chma (ramziy va majoziy) ma`no tashiydi: «Avval o`yla, keyin so`yla», «Yosh kelsa-ishga, qari kelsa-oshga», «Mehnat, mehnatning tagi rohat», «Vatani borning–baxti bor, mehnati borning–taxti», «Vataning tinch–sen tinch» maqollarida to`g`ri ma`no ustivor; «Dunyoni suv olsa–o`rdakka ne g`am?», «Bo`rini yo`qlasang, qulog`i ko`rinadi» singari maqollar ko`chma ma`nolardagina hikmatlilik kasb etgan.

Maqollarda saj`lar faol bo`lib, o`ziga xos ichki qofiyadoshlikni yuzaga keltirgan va ularning ohangdoshligini ta`minlaydi.

Maqollarni tasnif qilishning xilma-xil ko`rinishlari mavjud. Jumladan, alifbe tartibida, mavzulari, sinonimik yoki antonimik mohiyatiga ko`ra, to`g`ri yoki ko`chma ma`no tashishiga hamda qaysi ijtimoiy davrda yaratilganligiga-xronologiyasiga ko`ra guruhlash yo tasnif qilish paremiologiyada an`anaga aylangan. Ammo hozircha o`zbek maqolshunosligida alifbe tartibi va mavzusiga ko`ra tasnif qilish an`anasiga ikki jildlik «O`zbek xalq maqollari (1987) va ko`p jildlik «O`zbek xalq ijodi» ruknida «O`zbek xalq maqollari» (1989) to`plamini tuzishda amal qilingan. Shunday esa-da, o`zbek xalq maqollarini yozi b olish tarixi ancha qadimiy bo`lib, ikki yo`nalishda davom etganini kuzatish mumkin:

Birinchi yo`nalish- maqollarni jonli so`zlashuvda qanday aytilsa, shu holatida xalqdan yozi b olish va kitobat qilish. O`zbek xalq maqollarini ilk bor yozi b olish va kitobat qilish XI asrning buyuk filologi Mahmud Qoshg`ariy nomi bilan bog`liq. U juda ko`p turkiy qabila va xalqlar orasida bo`lib, xalq ijodiyotining boshqa janrlariga mansub namunalari qatorida anchagina maqollarni ham yozi b olib, «Devonu lug`otit turk» asarida darj qildi va shu asosda maqollarni kitobat qilish an`anasini ham boshlab berdi. Tubandagi maqollar shular

jumlasidan bo`lib, ularni hozirgi nusxalari bilan yondosh berish asosida har biriga oid transformatsiya jarayoni hamda ma`no tovlanishlarini kuzatish mumkin: M. Qoshg`ariyda:

Kishi olasi ichtin,
Yilqi olasi toshtin.
Hozirgi nusxasi:
Mol olasi-toshida,
Odam olasi –ichida.

Maqol mazmunida hech qanaqa o`zgarish bo`lmasa-da, undagi sintaktik bo`laklar o`rin almashgan. Qadimiy o`zbekcha «kishi» so`zi arabcha «odam» va turkiy xalqlarning otga sig`inishi asosida qo`llangan «yilqi» so`zi umumlashtiruvchi ma`noga ega arabcha «mol» so`zi bilan almashgan. Bu eski o`zbek tili so`z boyligiga arablashtirish nechog`li kuchli ta`sir ko`rsatganini ayonlashtiradi. Shuningdek, o`rin-payt kelishigini ifodalovchi- «tin» qo`shimchasi «-da» bilan almashinib, tilning grammatik qurilishiga xos o`zgarishni namoyon etadi. Bunday holatni devondagi: «Tog` toqqa qovushmas, odam odam bilan qovushur», «Er so`zi-bir» maqollarini hozirgi «Tog` tog` bilan uchrashmas, odam odam bilan uchrashar» va «Yigitning so`zi bir bo`lar» nusxalari bilan qiyoslaganda ham kuzatish mumkin.

O`zbek halq maqollarini yozib olish an`anasi XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan shoirlar Muhammadsharif Gulxaniy va Sulaymonqul Rojiylar tomonidan davom ettirildi. Gulxaniy 400 dan ko`proq, Rojiy esa 450 tacha xalq maqolini to`plab, o`zlarining «Zarbulmasal»larida jamlab berganlar. Albatta, ular ilmiy maqsadlarni ko`zlab maqol yig`maganlar. Bunda, asosan, asarlarida xalqona jozibani kuchaytirish, personajlar tilini individuallashtirish va tabiiy, sodda ifodaviylikka erishishni nazarda tutganlar. Shunga qaramay, ularning bu xizmati o`zbek paremiografiyasi tarixiy tadrijini ko`rsatishda ayricha ahamiyatga ega.

XIX asrning 2- yarmidan e`tiboran o`zbek xalq maqollarini ilmiy asosda yozib olish va nashr etish harakati izchil tus ola bordi. Venger olimi H.Vamberi 1867-yilda Leypsigda chop ettirgan «Chig`atoy tili darsligi»ga 112 ta o`zbek maqolini kiritdi. U bu maqollarni o`zbek tilida arab alifbosida va lotincha transkripsiyada, so`ngra, o`zi amalga oshirgan nemis tilidagi tarjimalari bilan e`lon qildi va ilk bor o`zbek xalq maqollarini Yevropa jamoatchiligi e`tiboriga havola etdi. Vamberi e`lon qilgan maqollar orasida «Ot oriqlikda-yigit g`ariblikda», «Aqlli kishi ikki marta bir toshga qoqilmas», «Ichda bo`lgan og`riqni kesib bo`lmas», «Qo`ling moyli bo`lsa, boshingga surt», «Tilidan kelgani qo`lidan kelsa, hamma odam gadoy bo`lmay xon bo`lur», «Oshiqqan oshga shayton qo`shilur», «Hayit otliniki, to`y to`nliniki» singari nodir namunalar borki, hanuzgacha biror to`plamda uchramaydi. Keyingi maqol esa hozir «To`y kimniki-tegishliniki, hayit kimniki-barchaniki» shaklini olgan holda o`zgartirgan. «Ichda bo`lgan og`riqni kesib bo`lmas» maqoli o`z ma`nosida tushunilsa, ya`ni zamonaviy tibbiyot taraqqiyoti ichdagi har qanday og`riqli a`zoni kesib, yamab va yangilab davolay olishi inobatga olinsa, eskirganligi ayonlashadi, biroq ko`chma ma`noda qo`llansa, unda inson ichki olamiga xos murakkab tuyg`ular anglanadi va maqol hamon o`z mohiyatini yo`qotmagan holda xizmat qilaverishi ravshanlashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmadovich H. H., Amrullojeva S. D. XX ASR QISSACHILIGI TARAQQIYOTIDA FOLKLORNING LATIFA JANRI TA'SIRI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 302-304.
2. Ahmadovich H. H. Expression of Folklorisms in the Works of Ghafur Ghulam //European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630). – 2022. – T. 14. – C. 101-105.
3. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG 'ICH SINFLARDA O 'ZBEK QISSALARI TAHLILINING INNOVATSION USULLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 350-352.
4. Ahmadovich H. H. et al. O 'RXUN-YENISEY BITIKLARIDA TALIM-TARBIYA TO 'G 'RISIDAGI FIKRLARNING YORITILISHI VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 349-350.
5. Ahmadovich H. H. et al. IJODIY TOPSHIRIQLAR O 'QUV MOTIVLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI VOSITASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 293-294.
6. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG 'ICH TA'LIMDA O 'ZLASHTIRISH JARAYONINING PSIXO-DIDAKTIK ASOSLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 332-334.
7. Ahmadovich H. H. et al. O 'QUVCHILARNING BILUV FAOLLIGINI OSHIRISHGA QARATILGAN DARSDAN TASHQARI ISHLAR VA ULARNI TASHKIL ETISH METODIKASI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 343-345.
8. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. O 'QUVCHILAR O 'ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 306-309.
9. Ahmadovich H. H., Aminovna A. S. BOSHLANG 'ICH SINF O 'QISH DARSLARIDA DIDAKTIK O 'YIN VA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 100-102.
10. Ahmadovich H. H., Amrullojeva S. D. RUNN BITIKLARI AXLOQ VA VATANPARVARLIKNING YUKSAK NAMUNASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 248-250.
11. Ahmadovich K. H., Bahridinovna S. G. Development and practical application of acmeological technologies of student assessment diagnose //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – T. 11. – №. 6. – C. 141-145.
12. Ahmadovich K. H., Zokirovna Z. A. G. THE PROBLEM OF HUMAN EDUCATION AND MORALITY IN FOLKLORE //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 25. – C. 133-137.
13. Ahmadovich K. H., Nodirkulovna A. I. Theory of Fairy Tales in Primary Grades, The Nature of the Fairy Tale Genre //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 7. – C. 130-133. Хайтов Х. Адабиётда кулгидан фойдаланиш анъанасининг асослари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3/8. – С. 49-52.
14. Хайтов Х. А. ЛЎЛИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЛАТИФАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ //Интернаука. – 2021. – №. 17-4. – С. 51-52.

15. Hayitov H. A. QUSHLARGA IBRAT-HAZRATI XIZR! //Интернаука. – 2020. – №. 12-3. – С. 72-73.
16. Khoja o'g'li T., Ahmadovich K. H. Advanced Characteristics of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – Т. 3. – №. 9. – С. 1-4.
17. Khaitov H., Amonova S. ЎЗБЕК ҲИКОЯ ВА ҚИССАЛАРИДА КУЛГИ МАДАНИЯТИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – Т. 1. – №. 2. – С. 140-144.
18. Ahtamovich H. H., Shixnazarovna J. A. О 'QUVCHILAR О 'ZLASHTIRISH DARAJALARINI TASHHISLASH //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 306-309.
19. Axmadovich X. X. et al. ENG QADIMGI MA'RIFIY YODGORLIKLARNI О 'RGANISHNING AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 281-285.
20. Ҳайитов Х. А. ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАҲОРАТИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 679-687.
21. H H Akhmadovich Khoja nasriddin afandi as people's hero . AKADEMICIA : AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11(2).1562.
22. T. Khoja o'g'li, K H Ahmadovich Advanced Charakteristik of the Tradition of Using Uzbek Folk Humor Art in Written Literature. Amerikan Journal of Social and Humanitarian Research 3 (9).1-4.
23. K K Akhmadovich, NS Ubaydullayevna THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF EDUCATIONAL INTEGRATIONS IN THE FORMATION OF INDEPENDENT WORK IN PRIMARY GRADES. Conferencea, 66-75..
24. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich NEW STAGES AND PRACTICAL CONDITIONS FOR CREATING NATIONAL TEXTBOOKS AND ALPHABET BOOKS. Conferencea, 54-58.
25. K K Akhmadovich, SG Badriddinnovna THE CONCERT OF READING, SPECIAL FEATURES OF CHILDREN'S READING E Conferencea, 28-33.
26. KK Akhmadovich, N O Alisherovna THE AESTHETIC VALUE OF LINGUISTIC FLORIONYMS IN WORKS OF ART IN AROUSING LAUGHTER 59-63.
27. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich THE ISSUE OF THE CONTENT OF EDUCATION IN THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EAST Conferencea, 95-101.